

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/45229>

Please be advised that this information was generated on 2017-12-06 and may be subject to change.

Een ander kiesstelsel? Nee, bedankt

Draagt staatsrechtelijke vernieuwing bij aan een evenwichtige representatie van vrouwen, jongeren en etnische minderheden in de Nederlandse politiek? Van direct gekozen burgemeesters en veranderingen in het kiesstelsel valt in dat opzicht weinig te verwachten, betogen Monique Leyenaar en Jantine Oldersma. Dat deze thema's niet allang van de politieke agenda zijn verdwenen, is vooral de verdienste van één partij: D66.

MONIQUE LEYENAAR & JANTINE OLDERSMA

Het zijn drukke tijden voor wie geïnteresseerd is in het design van politieke instituties. Niet alleen is er het gebruikelijke commentaar op ons politiek stelsel dat de verkiezingen en coalitiebesprekingen begeleidt, er liggen ook voorstellen voor veranderingen van de Nationale Conventie en het Burgerforum.¹

In de discussie tot dusver staat steeds de vraag centraal hoe het vertrouwen van burgers in de overheid kan worden heroverd. Veel minder aandacht is er voor de vraag hoe we de kansen van iedere burger — van welke sekse, leeftijd, kleur of afkomst dan ook — om tot de politieke elite door te dringen zo goed mogelijk kunnen waarborgen. Dragen voorstellen voor

‘politieke vernieuwing’ daaraan bij, of zijn ze juist contraproductief?

Op een seminar afgelopen voorjaar in Nijmegen werden kiesstelsel, gekozen bestuurders en het referendum nog eens onder de loep genomen.² Onderzoekers presenteerden nieuwe gegevens over de vraag hoe het politieke systeem laagdrempelig gemaakt of gehouden kan worden voor vrouwen, jongeren en etnische minderheden. Toenmalig minister Pechtold voor Bestuurlijke Vernieuwing sloot het symposium af met een pleidooi voor verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd en stemrecht voor niet-Nederlandse ingezetenen. Maar hij had nog wat bij kunnen leren als hij die dag iets eerder was gekomen.

Over de auteurs *Monique Leyenaar is hoogleraar Vergelijkende Politicologie i.h.b. politieke vernieuwing en politieke participatie aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Jantine Oldersma is onderzoeker aan het Joke Smit Instituut, Centrum voor Vrouwenstudie-onderzoek aan de Universiteit Leiden*

Noten zie pagina 14

TOEGANKELIJKHEID

Ter gelegenheid van het feit dat honderd jaar geleden het vrouwenkiesrecht werd ingevoerd in Europa — in Finland — vroegen wij een aantal gerenommeerde onderzoekers uit binnen- en

buitenland om op het congres in Nijmegen hun visie te presenteren op de toegankelijkheid van verschillende politieke instituties voor vrouwen, migranten en jongeren. Drie vragen stonden centraal: 1) welk kiessysteem is het beste voor een zo groot mogelijke participatie van vrouwen, migranten en jongeren?; 2) wat mogen wij wat dat betreft verwachten van het rechtstreeks kiezen van de burgemeester?; 3) welk effect heeft de invoering van referenda en

Rwanda is nu eerste op de ranglijst van landen met de meeste vrouwen in hun parlement (49%), Costa Rica staat derde met 39%

internetstemmen? Zowel onder Paars als onder twee van de drie kabinetten-Balkenende zijn vergeefse pogingen ondernomen om op deze gebieden veranderingen door te voeren. Vanuit het perspectief van toegankelijkheid hoeft men om het mislukken daarvan niet rouwig te zijn.

Nederland is, als het om de vertegenwoordiging van vrouwen in het parlement gaat, samen met de Scandinavische landen lange tijd een voorbeeld geweest voor de rest van de wereld. Het aandeel vrouwen in de parlementen loopt hier uiteen van bijna veertig procent in Nederland tot tegen de vijftig procent in Zweden.³ De Zweedse politicologe Drude Dahlerup⁴ was in Nijmegen uitgenodigd om het Scandinavische succes te verklaren. Zij wilde echter van de term succes niets weten. Als een land er zeventig jaar over doet om van één vrouw in het parlement op te rukken naar nog niet eens de helft aan vrouwen, kan men dan van succes spreken? Veel landen in met name Zuid-Amerika en Afrika willen dan ook niet zo lang wachten en hebben verplichte quota voor het aandeel van vrouwelijke kandidaten of van vrouwelijke parlementariërs opgenomen in hun grondwet of in de kieswet. Mits voorzien van effectieve sancties blijkt zo'n

maatregel razendsnel resultaat te kunnen hebben: Rwanda is nu eerste op de ranglijst van landen met de meeste vrouwen in het parlement (49%) en Costa Rica staat derde met 39%.⁵ Beide landen hebben een genderquota-wet. Het Noord-Europese model van geleidelijke groei — zonder quotawetgeving — wordt dan ook in de rest van de wereld langzamerhand verdrongen door het model van de snelle inhaalslag — met quotawetgeving.

Op het congres ging de meeste aandacht uit naar de vraag of de voorstellen voor politieke vernieuwing die nu in Nederland ter tafel liggen de politiek toegankelijker zullen maken. David Farrell is een van oorsprong Ierse, maar in Engeland wonende specialist in kiesstelsels.⁶ Hij legde uit dat het extreem proportionele stelsel dat we in Nederland al sinds 1917 hebben onovertroffen is als het erom gaat van het parlement een afspiegeling van de samenleving te maken. Daarvoor is het dan wel nodig dat politieke partijen een evenwichtige kandidatenlijst samenstellen, in termen van geslacht en etniciteit.

Maar die invloed van politieke partijen op de selectie van parlementariërs heeft ook een minder gunstige kant. Naarmate de kiezer minder mogelijkheden heeft om zelf te bepalen wie er gekozen zal worden, zal een kandidaat minder moeite doen om die kiezer aan zich te binden. David Farrell spreekt van een 'uitruil' tussen toegankelijkheid en binding: gaat de een vooruit, dan gaat de ander achteruit. De keuze voor één van de twee, en het daarbij behorende kiesstelsel, is een politieke keuze. Farrell is zelf ongelukkig met het Engelse systeem (meerderheidsstelsel met enkelvoudige districten): hij woont in een gebied waar de Labour Party altijd wint en voor burgers en politicologen is dat de dood in de pot. Hij zou liever zien dat het Ierse systeem wordt ingevoerd waarin kiezers de kandidaten van alle partijen rangschikken in de volgorde van hun voorkeur. Maar vanwege de lage voorkeursdrempel benadert het Nederlandse systeem zijn ideaal heel aardig, zo benadrukt Farrell.

Diverse manieren waarop burgemeesters worden geselecteerd, zijn problematisch van-

uit het perspectief van de toegankelijkheid. Opvallend is dat het ondemocratische systeem van benoemen zoals dat in Nederland wordt gehanteerd nog de beste resultaten oplevert als het om het aanstellen van vrouwen gaat (20%).⁷ De oorzaak daarvan ligt in het beleid van streefcijfers dat Nederlandse kabinetten sinds 1992 hanteren. Landen die hun burgemeester door de raad laten kiezen, zoals België, of direct door de bevolking, zoals Italië, doen het slechter met respectievelijk acht en zeven procent vrouwen, aldus de Belgische politicoloog Herwig Reynaert.

Reynaert analyseerde de effecten van het Belgische systeem. Hier kiest een nieuwgekozen gemeenteraad zelf zijn boegbeeld voor de komende raadsperiode; het systeem dat nu door de Amsterdamse deelraden wordt gehanteerd. In verreweg de meeste Belgische gemeenten blijkt dat de lijsttrekker van de grootste partij te zijn, die ook de meeste voorkeursstemmen verzamelde. Ook in België wordt gediscussieerd over

Ons extreem proportionele stelsel is onovertroffen als het erom gaat van het parlement een afspiegeling van de samenleving te maken

de vraag of het niet beter zou zijn om de burgemeester direct te laten kiezen door de bevolking. Reynaert keert zich daartegen. Feitelijk zou het weinig uitmaken want ook in de huidige situatie wordt in België de meest populaire politicus de baas van de gemeente. In de voorstellen voor een direct gekozen burgemeester krijgt deze echter meestal ook meer bevoegdheden, ten koste van de gemeenteraad. In die zin leiden directe burgemeestersverkiezingen, aldus Reynaert, eerder tot een uitholling dan tot een versterking van de democratie.

Liesbeth van Zoonen ondersteunt die conclusie. Zij onderzocht aan de hand van een analyse

van selectieprocedures in het bedrijfsleven en van direct gekozen functionarissen in de Verenigde Staten wat we kunnen verwachten van de direct gekozen burgemeester. Ook uit dat onderzoek valt op te maken dat vrouwen en etnische minderheden bij een dergelijke procedure niets te winnen hebben.

Op de vraag in hoeverre de invoering van referenda de toegankelijkheid van politieke besluitvorming zou vergroten, antwoordde de Zwitserse onderzoeker Alexander Trechsel dat bij referenda over het geheel genomen net zo veel mannen als vrouwen gaan stemmen.⁸ Het regelmatig houden van referenda biedt vooral extra kansen aan minderheidsgroeperingen om hun belangen onder de politieke aandacht te brengen.

ICT in de politiek lijkt vooral nuttig, aldus Trechsel, om de burger beter te informeren — zowel over de programma's van politieke partijen als over de meningen van individuele politici. Het gebruik van websites maakt het relatief goedkoop om informatie in verschillende talen aan te bieden en kan daardoor drempelverlagend werken voor migranten. Verder betoogde Trechsel dat stemmen via internet vooralsnog niet zal leiden tot een hogere opkomst of tot meer participatie van vrouwen en jongeren.

D66'er Alexander Pechtold is een groot voorstander van 'inclusieve politiek', zoals hij onder meer heeft laten zien met de instelling van het Burgerforum en de Nationale Conventie. Aan het slot van het Nijmeegse congres pleitte hij — toen nog in de hoedanigheid van minister voor Bestuurlijke Vernieuwing en Koninkrijkrelaties — voor een herwaardering van het kiesrecht (‘stemmen is te vanzelfsprekend geworden, nu we elke week kunnen stemmen voor de nieuwe Idol of wie het Big Brother huis moet verlaten’) en voor een politiek bestel dat een reële afspiegeling vormt van onze samenleving. Hij kwam met twee concrete voorstellen, namelijk om de stemgerechtigde leeftijd te verlagen tot zestien jaar en om een fundamentele discussie te voeren over de invoering van kiesrecht voor niet-Nederlanders bij parlementsverkiezingen. In de

discussie na afloop werd hem nog de toezegging ontfoetseld dat hij nieuwe voorstellen voortaan zou onderwerpen aan een Toegankelijkheids Effect Rapportage: het vaststellen van mogelijke effecten van het voorgestelde beleid op de deelname van vrouwen, jongeren en minderheden aan politieke vertegenwoordiging.

DEMOCRATEN '66

De conclusie is duidelijk: referenda en ICT zijn — mits slim gebruikt — goede aanvullingen, maar een ander kiesstelsel en de direct gekozen burgemeester leveren vanuit het oogpunt van toegankelijkheid een duidelijke verslechtering op ten opzichte van ons huidige bestel. Hoe komt het dan dat deze voorstellen niet al lang van de politieke en de beleidsagenda zijn afgevoerd?

Een belangrijke verklaring schuilt in het optreden, door de jaren heen, van D66. Die partij gaat er prat op pragmatisch te zijn, met een heldere kijk op de politiek. Op het gebied van de staatsrechtelijke vernieuwing toont men zich echter keer op keer al te zeer gehecht aan hetgeen men eens als kroonjuwelen in de kluis heeft gelegd, maar waarvan bij nadere beschouwing moet worden vastgesteld dat het om matglas gaat.

12 In een zeer lezenswaardige geschiedenis van D66 beschrijft politicoloog Menno van der Land hoe het eerste partijprogramma tot stand komt. Hier valt te lezen dat de *founding fathers* het over veel zaken oneens zijn, maar dat er een grote ongerustheid wordt gedeeld over de maatschappelijke en politieke onvrede, die onder andere blijkt uit het optreden van Provo. Ook is er een gemeenschappelijke voorkeur voor het Amerikaanse politieke systeem met een meerderheidsstelsel en direct gekozen bestuurders. Invoering van een nationaal referendum wordt door het eerste programmacongres weggestemd.

Reclameman Martin Veltman verwerkt de ideeën in succesvolle slogans. Van der Land citeert een paginagrote advertentie waarin D66 staatsrecht tot een *feel good issue* weet te maken:

‘Dit is de tijd voor vernieuwing. Het huidige bestel is ziek en moe. Het schippert en weifelt. Wij willen het doorbreken. Wij willen een nieuwe democratie. En een nieuw kiesstelsel. En een praktische politiek. En duidelijkheid. En openheid. En vrijheid. Wij willen dat u ook weer wat te zeggen krijgt. En u?’⁹

Veertig jaar geleden was dit beslist een nieuwe manier om met kiezers over politiek te communiceren, maar terugkijkend zien we vooral een patroon dat opeenvolgende bewindslieden consequent blijven volgen. De Nederlandse politieke instituties zijn ‘ziek’ en ‘moe’, terwijl de eigen ideeën over aanpassing ‘nieuw’ zijn. En critici zijn ‘bang voor vernieuwing’.

Wie de geschiedenis van de voorstellen van D66 bekijkt, kan niet anders dan bewondering hebben voor het doorzettingsvermogen waarmee de barrières tussen politieke- en beleidsagenda steeds weer werden genomen. In 1989 is het Van Mierlo die er als Tweede-Kamerlid — D66 is buiten het kabinet gehouden — in slaagt om de instelling van de commissie-Deetman af te dwingen.¹⁰ Die zal zich met staatsrechtelijke

Lang niet alles wat vernieuwing wordt genoemd is ook bevorderlijk voor de toegankelijkheid van de politiek

vernieuwing bezighouden. In feite blijkt al uit de eerste Kamerdebatten over de taakstelling van de commissie dat er weinig van de voorstellen terecht zal komen. Alle partijen hebben namelijk hun eigen gedachten over de oorzaken van wat ze samen nog wel ‘de crisis van de politiek’ willen noemen. De PvdA en D66 willen de relatie tussen kiezers en gekozenen veranderen. De RPF, GPV en de SGP zien geen noodzaak tot verandering en het CDA is dat eigenlijk wel met hen eens. De VVD wil meer decentralisatie en een reorganisatie van de ministeries en het

ambtelijk apparaat, maar ziet niets in politieke hervormingen. GroenLinks en zijn voorgangers nemen de roep om democratisering serieus en willen daarover wel eens praten met bijvoorbeeld vrouwenorganisaties en vakbonden, maar daar ziet geen van de andere partijen iets in. GroenLinks pleit ook voor referenda en voor gekozen bestuurders. Het is duidelijk dat er geen Kamermeerderheid, laat staan een tweederde meerderheid, in zit voor de voorstellen van D66.

Zes deelcommissies die zijn ingesteld door de commissie-Deetman maken een grondige studie van de mogelijke veranderingen van het politieke systeem, maar alleen de commissie-De Jong, die het stelsel van adviesraden beziet, boekt succes. Verandering van het kiesstelsel wordt zorgvuldig beredeneerd afgeraden door de commissie-De Koning¹¹, terwijl de commissie-Van Thijn in meerderheid voor een door de gemeenteraad gekozen burgemeester is en niet voor een direct gekozen burgemeester.

Bij de vorming van het eerste paarse kabinet in 1994 wordt hervorming van het kiesstelsel door D66, dat met drie ministers deelneemt, opnieuw op de agenda gezet. Wel heeft de partij intussen de voorkeur voor een meerderheidsstelsel met enkelvoudige districten bijgesteld, nu wordt het Duitse gemengde kiessysteem nagestreefd. Een wetsvoorstel komt er uiteindelijk niet, mede als gevolg van een Emancipatie Effect Rapportage waarin wordt betoogd dat een dergelijk kiesstelsel negatieve gevolgen zal hebben voor de vertegenwoordiging van vrouwen in de Tweede Kamer. Desondanks komt het voorstel terug in de Regeringsverklaring van Paars II in 1998. Dit kabinet is echter zo verstandig het te laten rusten. Het kabinet-Balkenende II (2003) krijgt vervolgens te doen met een intussen desperate D66'er, Thom de Graaf, die als minister voor Bestuurlijke Vernieuwing en Koninkrijksrelaties zowel het gemengde kiesstelsel als de direct gekozen burgemeester als het referendum wenst binnen te halen. De gevolgen zijn bekend.¹²

Het referendum kwam, zoals eerder vermeld, aanvankelijk niet op de verlanglijst van D66 voor. Invoering van een nationaal referendum

was een voorstel uit het sociaal-democratische programma van rond de vorige eeuwwisseling. Daar waar D66 inzake de wijziging van het kiesstelsel en de direct gekozen bestuurders grotendeels alleen staat, krijgt het rondom de invoering van het landelijke referendum veelal steun van PvdA, GroenLinks en D66. Midden jaren tachtig pleitte de commissie-Biesheuvel al voor invoering hiervan en ook de commissie-De Koning was voorstander. Het voorstel sneuvelde echter in de Eerste Kamer, waarna een Tijdelijke Referendum Wet werd aangenomen die tussen 2001 en 2005 van kracht was. Inmiddels liggen er bij de Tweede Kamer voorstellen voor een nieuwe referendumwet en een initiatiefwet van de Groep Wilders voor het houden van een landelijk referendum over de toetreding van Turkije tot de Europese Unie.

QUOTA

De deskundigen die dit voorjaar aanwezig waren op het Nijmeegse congres benadrukten dat lang niet alles wat vernieuwing wordt genoemd ook bevorderlijk is voor de toegankelijkheid van de politiek. Maar al te vaak lijkt het of politici leuren met een oplossing op zoek naar een probleem. Dat is jammer, want er zijn wel degelijk serieuze problemen die om oplossingen vragen. Het invoeren van een landelijk referendum verhoogt de toegankelijkheid van het Nederlandse politieke systeem. Met enige moeite moet daar in Den Haag ook een meerderheid voor zijn te halen. Introductie van ICT en van verschillende vormen van burgerraadpleging en -besluitvorming is, met name op lokaal niveau, al in volle gang. Daar is het vooral van belang om goed te evalueren welke burgers meedoen en of — en zo ja, waarom — sommige groepen ook bij deze vormen van politieke besluitvorming consequent achterblijven.

Zoals actieve burgers uit eigen waarneming weten, lijden vormen van inspraak en medezeggenschap nogal eens aan de 'participatieparadox': naarmate politieke participatie meer vaardigheden vergt, wordt ze meer het exclusieve

terrein van (vaak autochtone) hoogopgeleiden. De oproep om besluitvorming 'dichterbij de burger' te brengen, kan er dus toe leiden dat lager opgeleide burgers nog minder invloed krijgen dan ze toch al hadden. Het is de moeite waard om te bekijken of er manieren zijn om dit mechanisme te doorbreken, maar voorlopig lijkt het een hardnekkig probleem. De Engelse politiek filosoof Anne Phillips pleit er daarom voor verschillende kanalen voor politieke participatie, zoals gekozen raden en burgerraadplegingen, te blijven combineren, omdat iedere vorm nu eenmaal zijn eigen vertekeningen geeft.¹³

In een recent nummer van *Acta Politica*¹⁴ laat de Engels-Amerikaanse politicoloog Pippa Norris nog eens zien waarom veel kiesstelsels slecht uitpakken voor vrouwen. Zij raadt aan om het Nederlandse proportionele stelsel vooral te behouden en — als verandering toch wordt overwogen — de toegang van vrouwen te waarborgen door de introductie van quotawetgeving. Bij wet wordt dan vastgelegd, zoals reeds is gebeurd in België en Frankrijk, dat een bepaald percentage (verkiezbare) plaatsen door vrouwen moet worden ingenomen.

Quotawetgeving is weliswaar in lijn met de internationale trend, maar aan de introductie ervan voor politieke functies in Nederland zitten nogal wat haken en ogen. Ten eerste staat dergelijke wetgeving haaks op het beginsel dat politieke partijen in Nederland autonoom zijn, dus ook in het opstellen van kandidatenlijsten. Weliswaar is dit beginsel reeds aangetast door de uitspraak van de rechter over de SGP en haar behandeling van vrouwen, maar inmenging van de staat bij de organisatie van politieke partijen

wordt toch in brede kring afgekeurd. Ten tweede heeft quotering voor veel, met name jonge, vrouwen een ongewenste bijklank van regulering, betutteling en onnodige interventie. Ten derde, quotawetgeving is, eenmaal ingevoerd, moeilijk af te schaffen. Dergelijke regelingen worden al snel als vanzelfsprekend ervaren. Zo is in België het bestaan van de taalquota, die de verhouding tussen de aantallen Vlaams-, Duits- en Franstalige politici voorschrijven, nauwelijks nog onderwerp van discussie.¹⁵

Een vierde punt is dat invoering van een quotum voor één groepering andere groepen op een idee kan brengen. Belgische politicologen menen dat de introductie van wettelijke quota voor vrouwen in de politiek in België gemakkelijker was dan het in Nederland zou zijn, juist omdat België al vertrouwd was met de taalquota. En in India, waar een quotaregeling voor de zogenaamde onaanraakbaren bestaat, probeert een zich steeds uitbreidend scala aan achtergestelden zich ook daaronder te scharen.¹⁶ Tot slot, quota werken alleen als er goede sancties gelden en er actief op de uitvoering wordt toegezien. Zo kent Frankrijk, ondanks zijn quotawetgeving, nog altijd een zeer geringe vertegenwoordiging van vrouwen in het parlement (12%). De belangrijkste reden is dat de sanctie die bij overtreding wordt opgelegd, namelijk het betalen van een boete, voor de partijen geen probleem blijkt te zijn.

Gegeven al deze nadelen die kleven aan quotawetgeving voor politieke functies, lijkt het verstandig om in Nederland het vrij toegankelijke kiesstelsel te handhaven zoals het is.

14

Noten

1 De Nationale Conventie deed dat op 5 oktober jl., het Burgerforum zou in november volgen. In de Nationale Conventie hadden veertien leden zitting. Zij moesten suggesties doen gericht op herstel van het ver-

trouwen van burgers in de politiek. Het Burgerforum bestond uit 140 aselect gekozen burgers en heeft zich gebogen over een mogelijke hervorming van het Nederlandse kiesstelsel.

2 Op 29 mei 2006 vond het seminar *Inclusive Politics* plaats aan de Radboud Universiteit Nijme-

gen.

3 Ter vergelijking: het gemiddelde aandeel van vrouwen in de parlementen van de landen van de Europese Unie is 23 procent, wereldwijd is het 17 procent. Bron: *Inter-Parliamentary Union* (IPU), 31 mei 2006.

4 Zie ook: Drude Dahlerup (red.)

- Women, Quotas and Politics*. Routledge: Taylor & Francis Group, 2005.
- 5 De top-tien ziet er als volgt uit: Rwanda (48,8%), Zweden (45,3%), Costa Rica (38,6%), Noorwegen (37,9%), Finland (37,5%), Denemarken (36,9%), Nederland (36,7%), Cuba (36,0%), Spanje (36,0%) en Argentinië (35,0%). Alleen Rwanda, Costa Rica en Argentinië hebben quotawetgeving (voor resp. 30, 40 en 30% vrouwelijke parlementariërs). Zie IPU, 31 mei 2006, *Global Database of Quotas for Women*, IDEA en Universiteit van Stockholm.
- 6 Zie ook: David Farrell, *Electoral Systems: A Comparative Introduction*. London / New York: Palgrave, 2001.
- 7 Bronnen: CBS (2005) en Ministerie van Binnenlandse Zaken, *Voortgangsrapportage vrouwen in politiek en openbaar bestuur*, 1987/1995.
- 8 Zie ook: Alexander Trechsel en Philippe Schmitter, *The Future of Democracy in Europe. Trends, analyses and reforms*. Raad van Europa, 2004.
- 9 Van der Land, *Tussen ideaal en illusie. De geschiedenis van D66*, 1966-2003. Den Haag: SDU, 2003, p. 34.
- 10 Zie parlementaire debatten commissie-Deetman: HTK 89-90, 21 427, 31e vergadering; HTK 90-91, 21 427, 63e vergadering.
- 11 Zie parlementaire debatten commissie-De Koning: HTK '92-'93, 21 427, nrs. 36-37; HTK, '92-'93, 21 427, nr. 62; HTK '93-94, 21 427, nr. 65; HTK, '93-'94, 41-3258.
- 12 Minister De Graaf trad af op 23 maart 2005, nadat zijn voorstel voor invoering van de gekozen burgemeester was gesneuveld in de Eerste Kamer. Een belangrijke reden voor zijn aftreden vormde ook het gebrek aan steun van de coalitiepartners CDA en VVD voor zijn plannen omtrent de wijziging van het kiesstelsel. (bron: ontslagbrief van minister de Graaf).
- 13 Anne Philips, *Engendering Democracy*. Cambridge: Polity Press, 1991.
- 14 Pippa Norris, 'The Impact of Electoral Reform on Women's Representation'. In: *Acta Politica* Vol. 41 nr. 2, 2006.
- 15 Petra Meier, *Guaranteeing Representation: Democratic Logic or Deficit? A qualitative comparative analysis of techniques enhancing representativeness and the argumentation on their behalf in a plural society*. Proefschrift Vrije Universiteit Brussel, 2001/2002.
- 16 Frank de Zwart, 'The Logic of Affirmative Action: Caste, Class and Quotas in India.' In: *Journal of Comparative Studies of Society and History*, 1998.